

JURE KARO

Parlamentarne volitve v Italiji leta 1924 skozi oči slovenskih časnikov

Kot časniška vira za pričujoče besedilo sta bila uporabljena časnika *Jutro* in *Slovenec*. *Jutro* je bil politični dnevnik, ki je nastal leta 1920, od leta 1924 pa je postal glasilo *Samostojne demokratične stranke* na Slovenskem. Nastalo je iz spora med staroliberali (starini), ki jih je vodil Ivan Tavčar (njihovo glasilo je bil *Slovenski narod*), in mladoliberali (mladini), ki so se zbrali okoli Gregorja Žerjava in ustanovili svoj časnik. V tridesetih letih je *Jutro* dosegalo naklado okoli 20.000 izvodov dnevno. Leta 1943 se je združilo s *Slovenskim narodom*, prenehalo pa je izhajati leta 1945.¹

S*lovenec* je izhajal od leta 1873, sprva trikrat tedensko, od leta 1883 pa kot dnevnik. *Slovenec* predstavlja vodilni časnik slovenskega katolicizma na Slovenskem. Veliko je pripomogel k večanju vpliva političnega katolicizma na Slovenskem. V časniku so izhajali članki, ki so podajali programske smernice vodstva političnega katolicizma, *Slovenske ljudske stranke* in raznih katoliških organizacij. Velik kakovostni preskok je dosegel pod urednikovanjem Ignacija Žitnika, ki je bil urednik konec osemdesetih let 19. stoletja. V dvajsetih letih 20. stoletja je *Slovenec* dosegel visok časnikarski nivo in je prekašal časnika nasprotnega političnega pola (*Slovenski narod*, *Jutro*). Izhajal je do leta 1945.²

Literatura, ki se nanaša na Italijo v času po drugi svetovni vojni, je precej obširna. Večina del se ukvarja s fašizmom in njegovim vzponom na oblast. Na drugi strani je zaslediti

manj del, ki bi obravnavala politične razmere v času po prvi svetovni vojni. Izpostaviti je potrebno tudi dela slovenskih avtorjev. Razmere v Julijski krajini od priključitve k Italiji do parlamentarnih volitev leta 1924 je z velikim poudarkom na italijanskih notranjih zadevah obravnavala Milica Kacin-Wohinz. Poleg njenega prispevka je v času tega tisočletja izšlo še več zbornikov in monografij, ki se ukvarjajo predvsem s slovenskim politikom in poslancem v italijanskem parlamentu, Josipom Vilfanom. Tudi ta dela nekaj prostora namenjajo italijanskim volitvam in italijanskemu političnemu življenju.

ITALIJANSKA VOLILNA ZAKONODAJA

Italijansko ustavno življenje se je pričelo s pomladjo narodov. Piemontski kralj Albert je 5. marca 1848 izdal ustavo. Ustava je ostala v

veljavi tudi po združevanju italijanskih držav okoli Piemonta. Po letu 1861 je postala ustava Kraljevine Italije, v veljavi pa je formalno ostala vse do sprejetja ustave Republike Italije leta 1948.³ Za problematiko volitev je nujno poznavanje nekaterih členov t.i. *albertinske* ustave. Tretji člen govori o zakonodajni oblasti v Italiji. To so predstavljali kralj in dva domova parlamenta (senat in poslanska zbornica). Senat je bil sestavljen iz članov, ki jih je imenoval kralj. Člani senata so imeli dosmrten mandat, njihovo število pa ni bilo omejeno. Volivci so imeli na volitvah neposreden vpliv na poslansko zbornico. Ta je bila sestavljena iz poslancev, ki so bili voljeni na volitvah. Deveti člen ustave pa je dajal kralju možnost razpusta poslanske zbornice. V primeru razpusta je moral kralj znova sklicati poslansko zbornico v štirih mesecih.⁴

Albertinska ustava je v začetku predvidevala zelo omejeno volilno pravico. Ta se je z leti širila na vedno večji krog ljudi. Leta 1882 je imelo tako v Italiji volilno pravico okoli 600 000 oseb, kar je predstavljalo 2,2 % italijanskega prebivalstva. S številnimi popravki zakonodaje pa se je ta volilna pravica širila. Do najradikalnejše spremembe je prišlo leta 1912. Tega leta je vlada liberalnega politika Giovannija Giolittija, ki je močno zaznamoval italijansko politiko v času pred in po prvi svetovni vojni, sprejela novo volilno reformo. Po tej reformi so lahko volili moški, stari nad dvajset let, ki so bodisi imeli opravljeno vojaško službo bodisi so končali osnovno šolo ali so plačali določeno vsoto letnega davka. S to reformo je volilno pravico dobilo okoli 24,5 % Italijanov.⁵

Ob koncu prve svetovne vojne je bila Italija na strani zmagovalcev. Italijanski politiki so dosegli cilj povečanja ozemlja Italije na račun Avstro-Ogrske, vendar so posledice prve svetovne vojne s seboj prinesle tudi mnogo sprememb. Italijanska politika se je po letu 1913, ko so potekale zadnje parlamentarne volitve pred začetkom prve svetovne vojne, močno razdelila. V grobem je šlo za delitev na vojni naklonjene stranke in na stranke, ki

so italijansko sodelovanje v vojni zavračale. Prihajalo je tudi do notranjestrankskih delitev. Poleg vseh teh težav tradicionalnih strank pa se je na političnem parketu pojavila še *Ljudska stranka*. Šlo je za katoliško stranko. V tej stranki so katoliki kapitalizirali svoj vpliv in moč, ki so si ju pridobili v času trajanja prve svetovne vojne. *Ljudska stranka* je precej oslabila vpliv *Liberalne stranke* v Italiji. V prvih povojnih letih je postala sila, brez katere ni bilo mogoče sestaviti vladne koalicije.⁶

V času pred začetkom fašistične diktature v Italiji so se italijanski volivci trikrat odpravili na volišča. Prvič leta 1919, drugič dve leti kasneje in tretjič po tem, ko je kralj Viktor Emanuel III. 25. januarja 1924 razpustil parlament. Povojna vlada se je morala soočiti z revolucionarnim vrenjem, ki je bilo povezano z rusko revolucijo. Zato so se liberalci odločili, da bodo uvedli proporcionalen volilni sistem. Pričakovali so, da bodo na ta način omejili moč radikalnih skupin. Vendar so se pri tem ušteli. Sprememba volilnega sistema na volitvah 1919 je pomenila politične spremembe v Italiji. Liberalci so bili prisiljeni v sklepanje koalicije, leta 1921 so poskusili z novimi volitvami oslabiti moč socialistov. Toda manever ni uspel, saj so socialisti, komunisti in *Popolari* imeli polovico sedežev v poslanski zbornici. Poleg tega pa so koalicijo tvorile preveč različne si stranke. Sledilo je obdobje nestabilnosti, ko so se do oktobra 1922 v Italiji zamenjale tri vlade.⁷

Kot rešiteljica krize se je vedno bolj kazala *Nacionalna fašistična stranka* (*Partito Nazionale Fascista*, v nadaljevanju PNF), ki se je razvila iz fašističnega gibanja. Fašistično gibanje je sodelovalo na volitvah maja 1921 v bloku liberalcev in osvojilo nekaj mandatov v poslanski zbornici. Ta uspeh je fašiste vzbudil k ustanovitvi stranke (PNF), ki se je formirala novembra 1921. Po slabem letu, konec oktobra 1922, so fašisti s *pohodom na Rim* prevzeli oblast v Italiji. 30. oktobra 1922 pa je nov italijanski ministrski predsednik postal Benito Mussolini. Vendar to še ni pomenilo dokončnega preloma s

parlamentarnim sistemom. Ravno obratno, fašizem je vstopil v tedanji sistem in ga začel prirejati po svoje. Glavno težavo fašistov je predstavljala skromna zastopanost fašistične stranke v poslanski zbornici. Fašisti so bili zaradi svojega šibkega položaja prisiljeni oblikovati koalicio s starimi liberalnimi strankami. Večina politikov, ki so v tem času podprli Mussolinija in fašiste, je še vedno upala na demokratičen razplet. Vendar so se dogodki, ki so sledili med leti 1922 in 1924, razvijali v smeri enostrankarske diktature.⁸

Poslanska zbornica in senat sta potrdila več zakonov, ki so pripravili podlago za uvedbo fašistične diktature. Med temi je pomemben zakon, na podlagi katerega je bila ustanovljena prostovoljna milica za državno varnost. Pri tem je šlo za legalizacijo obstoječih oboroženih fašističnih milic. Nadzor nad enotami milice ni bil dodeljen kakemu državnemu organu, ampak je pripadel Velikemu fašističnemu svetu.⁹ Za dokončni fašistični prevzem oblasti je pomemben nov volilni zakon, ki je po svojem piscu dobil tudi ime reforma Acerbo.¹⁰

Razprava o volilni reformi je v poslanski zbornici potekala 15. julija 1923. Na začetku seje so razpravljali poslanci opozicije, ki so reformi večinoma nasprotovali. Precej nejasno je ostajalo stališče *Ljudske stranke*. Po tej uvodni razpravi je imel govor ministrski predsednik Mussolini. *Jutro* piše, da so fašisti, liberalci in demokrati z odobravanjem sprejeli besede Mussolinija. Te so bile usmerjene predvsem proti opoziciji, še posebej pa se je obregnil ob socialiste in komuniste, ko je, tako *Jutro*, dejal, da "v Rusiji ne obstaja diktatura proletariata, ampak da vlada tam diktatura polinteligentnega razreda." Za tem govorom je sledila prekinitev seje. Po odmoru je vlada na predlog nove volilne reforme vezala zaupnico. Sledila je razprava, za tem pa glasovanje o zaupnici vladi, kasneje pa še glasovanje o volilni reformi. Za volilno reformo je glasovalo 235 poslancev, proti je bilo 139 poslancev in 77 poslancev se je glasovanja vzdržalo. S sprejetjem volilnega zakona se je seja zaključila.¹¹

Veliko o novi volilni reformi pove naslednji komentar: "Mussolini je s svojim novim volilnim redom /.../ prodril. S tem je rešil fašizem vseh tistih opasnosti, katerim je bila sedanja vladna stranka izpostavljena."¹² Omenili smo že, kaj je uvedba proporcionalnega volilnega sistema pomenila za do tedaj nepremagljivo liberalno stranko. Mussolini se je te nevarnosti dobro zavedal. Acerbova reforma je prinesla kombiniran volilni sistem. Sestavljen je bil iz večinskega in proporcionalnega volilnega sistema. Največja stranka na volitvah, ki je zbrala vsaj 25 % glasov volivcev, je avtomatično dobila tri četrtnine sedežev (356 sedežev) v 535 članski poslanski zbornici. V primeru, da nobeni stranki ne bi uspelo zbrati več kot 25 % glasov volivcev, pa bi se vsi sedeži delili po proporcionalnem sistemu. Ostalo četrtnino sedežev (179) so si razdelile ostale stranke po proporcionalnem sistemu.¹³

Volitve so še vedno vodili volilni odbori, ki so bili prisotni v vsakem volilnem okrožju. Glavna sprememba pa je bila, da je bil ustanovljen centralni volilni odbor, ki je ugotavljal, katera lista je zbrala več kot četrtnino glasov. To so storili tako, da so sešteli vse glasove, ki so jih posamezne liste prejele v volilnih okrožjih in na podlagi teh izračunale delež, ki ga je posamezna lista osvojila na državnem nivoju. Na tak način so določili večinsko listo, ki ji je pripadla večina glasov. Ker je zakon predvideval, da lahko vsaka lista kandidira največ 356 kandidatov, je to pomenilo, da so bili s te liste izvoljeni vsi poslanci. Tako se je lahko teoretično zgodilo, da so bili izbrani poslanci neke liste, ki v posameznem volilnem okrožju niso prejeli niti enega glasu.¹⁴

Za manjšinske liste je bil v veljavi proporcionalni sistem. Izbira med kandidati je potekala po naslednjem sistemu. V vsakem okrožju posebej so najprej sešteli vse glasove manjšinskih list. To vsoto so delili s številom mest, ki so ostali manjšinskim listam (tretjina mest, ki je pripadala nekemu okrožju). Tako so dobili manjšinski količnik. S tem so delili glasove vsake manjšinske stranke, cela števila so predstavljala mandate stranke. Če po tem

postopku niso razdelili vseh mest, so mesta dobile stranke z najvišjim ostankom pri deljenju z manjšinskim količnikom. Glede izbora poslancev pa so imeli prednost tisti poslanci, ki so zbrali največ preferenčnih glasov, če teh ni bilo, so bili izbrani v takem vrstnem redu, kot so bili zapisani na kandidatni listi.¹⁵

VOLILNI BOJ

Slovensko časopisje je že v prvih dneh januarja sklicujoč se na italijanski tisk poročalo, da se v Italiji obetajo parlamentarne volitve. Pričakovali so, da bo italijanski kralj Viktor Emanuel III. razpustil poslansko zbornico najkasneje do 14. januarja.¹⁶ Znova so na podlagi italijanskega tiska (*Giornale d' Italia*) v *Jutru* objavili članek o razpustitvi italijanskega parlamenta. V članku naletimo na podatek, ki pojasnjuje, zakaj se je italijanski vladi (oziroma njenemu ministrskemu predsedniku Mussoliniju) mudilo z razpisom volitev. Razlog je bil v tem, da je bil v Italiji sprejet le prehodni proračun za leto 1924, ki je veljal do 30. junija. Zato je bil najkasnejši datum za objavo razpusta parlamenta 27. januar. Za tem datumom so lahko, kot smo že omenili, do novega sklica parlamenta minili največ štirje meseci. Druga pomembna omejitev pa je bila, da mora biti dekret o razpustu objavljen trideset dni pred pričetkom volilnih zborovanj.¹⁷

V prvih objavah o italijanskih volitvah je zanimiv podatek, ki ga prinaša *Slovenec*, in sicer gre za to, da je italijanska vlada naročila tiskanje osemnajstih milijonov glasovnic.¹⁸ Državno tiskanje glasovnic za parlamentarne volitve predstavlja novost na parlamentarnih volitvah v Italiji leta 1924. Na predhodnih volitvah leta 1921 je namreč vsaka politična stranka v okrožju, kjer je kandidirala, na svoje stroške izdelala glasovnice in jih za tem tudi razdelila. Z novim sistemom pa je glasovnice tiskala država, in sicer je bilo natisnjenih petnajst različnih vrst glasovnic – za vsako okrožje je bila glasovnica drugačna, saj so v različnih okrožjih kandidirale različne liste.¹⁹

Kljub drugačnim ocenam, ki so jih objavljali slovenski časniki, pa do razpusta parlamenta ni prišlo 14. januarja,²⁰ ampak osem dni kasneje. Najverjetnejši razlog za tako odločitev italijanske vlade gre iskati v zunanji politiki. Težave med Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju: Kraljevina SHS) so bile prisotne že od konca prve svetovne vojne. Meje med državama pariška mirovna konferenca ni potegnila, ampak je odgovornost za dogovor preložila na državi. Ti sta kompromisni dogovor dosegli s sporazumom v Rapallu. Po določitvi rapalskega sporazuma (podpisan 12. 11. 1920) pa je Reka, ki je že od konca prve svetovne vojne zaradi tam živečega italijanskega prebivalstva predstavljala sporno območje, postala svobodno mesto. Ta rešitev je v italijanski javnosti naletela na veliko neodobranje. Pozicijo so še dodatno zaostrovali reški fašisti, ki so dvakrat zrušili izvoljeno oblast v mestu. Spor se je pričel reševati septembra 1923, ko je Mussolini samovoljno imenoval vojaškega guvernerja Reke. Ministrski predsednik Kraljevine SHS Nikola Pašić in kralj Aleksander pa proti temu manevru nista protestirala, ampak sta nadaljevala pogovore z Italijo. Ti so se končali januarja 1924, ko je bil podpisan sporazum, ki je Reko prepuščal Italiji.²¹

O tem dogovoru je obširno poročalo tudi slovensko časopisje. Sporazum je postal glavna tema polemik v Kraljevini SHS. Slovenske stranke, ki v tem času niso sodelovale v Pašićevi vladi, so sporazumu močno nasprotovale. Zato ne preseneča, da v člankih prevladuje nezadovoljstvo glede rešitve.²² Ta razlaga dogodkov januarja 1924 je bila pomembna za razumevanje razmer pred volitvami v Italiji in za razumevanje slovenskega pogleda na Italijo, ki ga dobimo skozi perspektivo časnikov.

Takoj za tem, ko sta se vladi Italije in Kraljevine SHS dogovorili za podpis pogodbe za Reko, je sledil razpust poslanske zbornice. Po ustavi je moral odlok podpisati kralj, Mussolinijeva vlada je besedilo pripravila 24. januarja; naslednji dan pa je bila poslanska

zbornica razpuščena, nove volitve pa razpisane za 6. april 1924.²³ Poslanska zbornica je bila po Mussolinijevih besedah razpuščena, ker ni več ustrezala dejanski volji ljudi in se ni bila sposobna odzvati na razmere v državi. Razlog za sklic novih volitev je bil, da pride na površje "resnična volja ljudstva".²⁴

Takoj po razpustu poslanske zbornice so se pričele aktivne priprave fašistične stranke na volitve. Na podlagi novega volilnega sistema je morala fašistična stranka izbrati 356 kandidatov. To se je izkazalo za vse prej kot lahko nalogo. Zato se je PNF odločila, da bodo skušali za fašistično listo pridobiti kandidate drugih strank. Po poročilu *Jutra* so pričakovali na fašistični listi med 220 in 230 fašističnih kandidatov, preostali pa naj bi prišli iz drugih strank. Uvod v volilno kampanjo fašistov predstavlja zborovanje 28. januarja 1924, ki se je odvijalo v palači Venezia v Rimu. Na tem velikem fašističnem shodu je Mussolini v govoru podal smernice za volilni boj.²⁵

Poleg največje fašistične stranke so na volitvah sodelovale tudi druge stranke, ki pa realnih možnosti za zmago niso imele. Te stranke so se borile za vstop v poslansko zbornico kot manjšinske liste. Ena izmed takih strank je bila *Ljudska stranka*. Tako imenovani *Popolari* so na volitvah nastopili kot samostojna opozicijska lista. Podobno kot v drugih strankah pa je tudi v *Ljudski stranki* zaradi fašističnih pritiskov prišlo do notranjih delitev. Dvanajst poslancev *Ljudske stranke*, ki so bili v poslansko zbornico izvoljeni maja 1921, je stranko pred volitvami zapustilo. Odločili so se za kandidaturo na fašistični listi.²⁶ To prehajanje v fašistični tabor lepo opiše Slovenčev članek s pomenljivim naslovom *Iz dežele fašistovske diktature*.

"Začelo [se] je veliko preseljevanje v njegov [Mussolinijev] tabor: selijo se občinski svetovalci in taki, ki bi radi županili, pa vse gori do kraljevih senatorjev. Naval na ta ogromni hlev je navadno večji, tako da fašisti že z jedko ironijo odganjajo prihajajoče. Kajti volitve so pred vrati. /.../ Zdaj stopajo vsak dan po ogromnem stopnišču v palačo ministrskega predsedstva

deputacije strank, ki so pripravljene podpirati fašizem: včeraj so bili desničarji, ki jih je Ljudska stranka izgnala, danes so agrarci, jutri bodo demosocialci. In Mussolini jih sprejema s skrivnostnim nasmehom, izraža veselje nad njih udanostjo fašizmu."²⁷

Kljub temu da je veliko prepoznavnih strankarskih obrazov prestopilo na fašistično stran, pa fašizem ni v celoti dosegel zastavljenih ciljev. Prepoznavni obrazi italijanske politike, kot sta bila na primer Vittorio Emanuele Orlando in Enrico de Nicola,²⁸ so se odločili, da v volilni tekmi ne bodo sodelovali. Drugi, med katerimi je bil tudi nekdanji italijanski ministrski predsednik Antonio Salandra, pa sodelovanja s fašisti niso odklonili.²⁹ Do konca februarja se je oblikovala fašistična lista (imenovana tudi *listone*, kar lahko slovenimo kot *velika lista*). Na njej je bilo 230 fašističnih kandidatov, deset kandidatov je pripadalo desnemu krilu *Popolarom*, petindvajset je bilo demokratov in petinštirideset liberalcev. Preostalih okoli štirideset mest na listi so zasedali kandidati, ki do tedaj še niso bili strankarsko opredeljeni. Zanimiv je podatek, da je bilo od 365 kandidatov na listi kar trideset novinarjev.³⁰

Velika fašistična zborovanja so se pričela 2. marca. Takrat so po vsej državi potekali shodi, na katerih so fašisti napadali opozicijo, predvsem je šlo za *Ljudsko stranko* in za zmerne socialiste, ki jih je Mussolini označil za resne in nevarne nasprotnike.³¹ Mussolini je že v začetku volilne borbe prefektom provinc naročil, naj zatirajo vsakršno nasilje, ne glede na to, s katere strani prihaja. Čeprav Bosworth v svojem delu o Mussoliniju zapiše, da je predvolilna kampanja "potekala sorazmerno mirno", pa se lahko s to trditvijo le delno strinjamo.³² Slovenski časniki poročajo le o posameznih incidentih v volilni kampanji in na podlagi teh poročil bi lahko sodili, da je bilo ranjenih oziroma ubitih manj ljudi kot v času fašističnih pohodov po Italiji, vendar o miru ne moremo govoriti. Prvim poročilom o smrtnih žrtvah sledimo že od 1. marca naprej. *Jutro* piše o mrtvem črkostavcu, ki je

kandidiral na listi socialistov. Sledijo druga poročila, tako *Jutro*, ki se sklicuje na rimske vire, poroča: "V zadnjih dnevih so postali krvavi poboji med fašisti in opozicionalnimi strankami prav pogosti." O spopadih pa ni pisalo samo *Jutro*, ampak tudi *Slovenec*, ki je objavil poročilo iz Palerma, ki pravi, da je potekala krvava bitka med fašisti in socialisti in da število žrtev še ni ugotovljeno.³³

Mussolini je že 14. marca v Velikem fašističnem svetu dejal, da je fašistična stranka prvi del strateškega načrta "zmagovito" končala in da je "opozicija razbita". Za tem pa je izrazil upanje, da bodo fašisti enako dobro končali tudi drugi del načrta.³⁴ Do tega jim je zagotovo pomagalo tudi zgoraj omenjeno nasilje, prav tako je fašistom uslugo naredila tudi razbita opozicija. V zvezi s tem lahko omenimo, da je na italijanskih volitvah leta 1924 poleg večinske fašistične liste nastopilo še dvaindvajset manjšinskih list, ki pa niso kandidirale v vseh volilnih okrožjih. V nadaljevanju se bomo nekoliko podrobneje posvetili poteku predvolilne kampanje v Julijski krajini. Tam je od prej omenjenih dvaindvajsetih list kandidiralo sedem manjšinskih list, med njimi tudi slovanska. Slovanske stranke so imele težave pri postavitvi liste, saj so po določilih nove zakonodaje morale kandidirati v vsaj dveh okrožjih. Da je bila kandidatura neke stranke sprejeta, je morala stranka zbrati vsaj 300 in največ 500 podpisov volivcev.³⁵

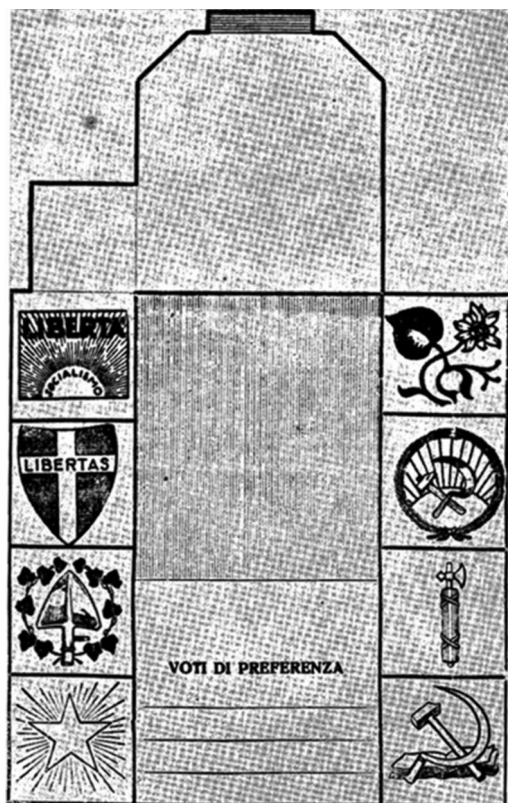
VOLILNA TEKMA V JULIJSKI KRAJINI

Slovenski časniki so se bolj kot z volilnim bojem v Italiji ukvarjali z volilno tekmo v Julijski krajini. Za Slovence, ki so po prvi svetovni vojni ostali v Italiji, so bile to druge volitve. Na prvih, maja 1921, so volilna okrožja sovpadala z mejami nekdanjih Avstro-Ogrskih dežel. Slovenci so volili v treh okrožjih: Goriško-Gradiščansko (skupaj s priključenimi deli Koroške in Kranjske), Trst in Istra. Na teh volitvah so Slovenci pridobili v goriškem okrožju štiri poslance (eno mesto

je pripadlo italijanskim komunistom), v Istri so dobili enega, v Trstu pa jim preboj v poslansko zbornico tudi zaradi fašističnega nasilja ni uspel.³⁶

Po podpisu rapalske pogodbe pa je zgoraj omenjeno ozemlje dokončno pripadlo Italiji. Za parlamentarne volitve leta 1924 so bile vse tri pokrajine združene v eno volilno okrožje, imenovano Julijska krajina. Temu volilnemu okrožju so poleg goriške, tržaške in istrske pokrajine pripadali še zadarska provinca z otokom Lastovo in videmska provinca, ki je bila naseljena pretežno z Italijani in Furlani.³⁷ Zaradi priključitve nekdanje videmske province so Slovenci in Hrvati v volilnem okrožju Julijska krajina predstavljali samo nekaj več kot polovico volilnih upravičencev. Za volilno okrožje je bilo določenih 23 poslanskih mest, od katerih jih je 15 pripadlo večinski listi; preostalih osem mandatov pa je bilo namenjenih manjšinskim listam.³⁸

Za petnajst mandatov, ki so bili namenjeni večinski listi, se je kot drugod po Italiji potegovala fašistična stranka, ki v Julijski krajini ni nastopila z manjšinsko listo. Fašisti so svojo listo za Julijsko krajino sestavili že sredi februarja. Za vodjo liste so postavili Francesca Giunto, ki je tedaj že zasedal mesto v italijanski poslanski zbornici. *Jutro* se je ob objavi imen kandidatov za fašistično listo čudilo nad tem, da so "Slovenski fašisti" ostali brez svojega kandidata. To, da PNF ni postavila manjšinske liste za Julijsko krajino, je pomenilo, da gre vseh osem manjšinskih mandatov za sedem strank z manjšinskimi listami. V Julijski krajini so se za te mandate potegovali: *Republikanska stranka* (na glasovnici znak lopate in bršljanove vejice), *Liberalni demokrati* (znak ožarjene peterokrake zvezde), *Socialistična stranka* – maksimalisti (znak srpa, kladiva in knjige), *Ljudska stranka* – *Popolari* (znak prekrizanega ščita), socialisti (znak vzhajajočega sonca z napisom *libertà*), komunisti (znak srpa in kladiva v žarečem soncu obkrožen z žitnima klasoma) in Slovani (znak planike in lipovega lista).³⁹

Slika 1: Glasovnica za parlamentarne volitve 1924 v Julijski krajini (vir: Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, str. 95)

Zaradi prej omenjenega določila italijanske zakonodaje, da morajo stranke kandidirati v vsaj dveh volilnih okrožjih, se je morala slovanska lista povezati še z neko drugo skupino. Tako so se Slovani povezali s skupino, ki je imela podobne težave, kot so jih imeli sami; šlo je za tirolske Nemce. Na sestanku v Benetkah, ki je potekal v začetku februarja, so se dogovorili, da bodo nastopili skupaj in predložili dve listi, ki bosta nastopili pod skupnim znakom. Prav tako so dosegli soglasje o znaku na glasovnici. To je postal znak lipove vejice in planike.⁴⁰

Slovenske in hrvaške politične stranke, ki so delovale na ozemlju, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji, so se med seboj povezale in se na zborovanju v Trstu 3. avgusta 1919 združile v *Politično društvo Edinost* s sedežem v Trstu. Njihov vodja je postal Josip Vilfan⁴¹

(Wilfan). Na parlamentarnih volitvah leta 1921 je *Edinost* nastopila pod imenom *Jugoslovenska stranka*. Do prvih razpok v *Edinosti* je prišlo že leta 1922, konec leta 1923 pa se je *Politično društvo Edinost* razcepilo na kršćanskosocialno društvo *Edinost* s sedežem v Gorici, prav tako pa so se od tržaškega društva odcepili istrski predstavniki, toda ker zaradi fašističnega preganjanja niso mogli delovati v Istri, so sedež svojega društva preselili v Trst.⁴²

Kljub temu razkolu med slovanskimi političnimi silami je prišlo pred volitvami 6. aprila 1924 do soglasja med njimi. 25. februarja so se končala pogajanja med tržaškim političnim društvom *Edinost* in med goriško strujo društva, na katerih so dosegli dogovor o skupni kandidatni listi. Nanjo so postavili šest kandidatov. To so bili poslanec Josip Vilfan (kandidira v Trstu), novinar Engelbert Besednjak⁴³ (kandidira v Gorici), odvetnik Uliks Stanger⁴⁴ (Hrvat; kandidira v Opatiji), odvetnik Stojan Brajša⁴⁵ (kandidira v Gorici), inženir Anton Podgornik⁴⁶ (kandidira v Gorici) in Josip Bitežnik⁴⁷ (kandidira v Gorici).⁴⁸

V naslednjih dneh je bilo moč v časnikih prebrati tudi sporazum, ki so ga med seboj sklenili *Politično društvo Edinost v Trstu*, *Politično društvo Edinost v Gorici* in *Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri*. Sporazum je bil sestavljen iz osmih točk. Jasno je podajal delitev mandatov, in sicer je *Edinost v Trstu* dobila prvo, tretje in peto mesto na listi, ostali dve društvi pa sta si med seboj razdelili preostale tri mandate. Tak razpored je veljal na volitvah 6. aprila 1924, na naslednjih volitvah (do katerih do padca fašizma ni prišlo) pa bi liste zamenjale mesta. Prav tako so se dogovorili za skupni volilni odbor in prekinili medsebojno napadanje v časopisju, ki so ga strani izdajale. Zadnja točka sporazuma pa je določala, da se bodo izvoljeni poslanci združili v skupni poslanski klub, ne glede na to, iz katerega političnega krila bodo izvoljeni.⁴⁹

Že prej smo omenili fašistično nasilje, ki je spremljalo volilno kampanjo v Italiji. Sedmega marca 1927 sta bila na avdienco k ministrskemu predsedniku Mussoliniju povabljeni

slovenska poslanca Engelbert Besednjak in Josip Vilfan. Tam sta Mussoliniju zagotovila, da slovanska lista ne bo nastopila kot opozicija vladi, ampak zato, da bi slovanska manjšina dobila zastopanost v poslanski zbornici. Prav tako sta poslanca izrazila skrb, da volitve ne bodo potekale povsem mirno in brez pritiska. Na to je Mussolini odgovoril, da naj jih to ne skrbi. V primeru, da bi res prišlo do napetosti, pa naj o teh obvestijo ne samo lokalne oblasti, ampak tudi neposredno njega.⁵⁰

Te trditve so se kmalu izkazale za neresnične. Slovensko časopisje je poročalo o številnih zapletih, ki so se dogajali na volilnih shodih, ki jih je prirejela slovanska lista. Tako so na primer v Tolminu fašisti sabotirali shod, ki ga je imel Josip Vilfan. Prekinjali so ga med govorom, vanj metali jajca in na koncu tudi prevrnili mizo, na kateri je stal med govorom. Poleg takih manjših nemirov, ki so se dogajali tik pred zaključkom volilne kampanje, pa je slovensko časopisje (predvsem *Slovenec*) zadnje dni pred volitvami aktivno poročalo o slovanski predvolilni kampanji in zborovanjih, ki so jih organizirali.⁵¹ Seveda ob tem niso izpustili kritike na račun tistih Slovencev, ki so postali pripadniki fašistične stranke. V nekem poročilu o volilni kampanji v Istri tako beremo:

"Istra se pod solncem volivne svobode in v stiku s svojimi voditelji probuja in oživlja kakor narava v pomladi. Vsi shodi so izborno obiskani /.../ Vseh večjih shodov se udeležujejo tudi fašisti iz trgov in mest. Njihovi govorniki /.../ opozarjajo volivce, da /.../ volijo vladno listo. /.../ Drugače se pa pravi italijanski fašisti obnašajo na splošno dosti mirno in dostojno. Vse drugače delajo domači fašisti-izdajalci. Ti bljujejo srd in sovraštvo in jih morajo poštene Italijani miriti. Poturica je pač vsikdar hujši od Turka."⁵²

POTEK IN IZIDI VOLITEV

Na dan volitev 6. aprila 1924 so se volivci odpravili na volišča. Tam so od predsednika volilne komisije dobili glasovnico.

Zatem so stopili v volilno celico, kjer so s črnim svinčnikom prečrtali znak liste, ki so jo želeli voliti. Lahko so še vpisali tri preferenčne glasove, če je bilo v okrožju več kot dvajset kandidatov, v nasprotnem primeru pa je lahko volivec vpisal samo dva kandidata. Kandidate so lahko vpisali bodisi s priimki bodisi z zaporedno številko, ki jo je kandidat zasedal na kandidatni listi svoje stranke. Če volivec ni vpisal preferenčnega glasu, se je smatralo, da je glasoval za kandidate v takšnem vrstnem redu, kot so bili napisani na kandidatni listi. Zatem je glasovnico prepognil in jo zlepil ter jo oddal v volilno skrinjico.⁵³

Štetje volilnih glasov je trajalo tri dni, devetega aprila pa je Agenzia Stefani objavila končno poročilo o italijanskih volitvah. Volilo je 10.628.859 volivcev. To pomeni, da je bila volilna udeležba nekaj več kot 63 % (leta 1919 je volilo 52 %, leta 1921 58 % volilnih upravičencev). Fašisti (večinska in manjšinska lista skupaj) so prejeli 4.693.690 glasov (65,26 %), sledili pa so jim *Popolari* (8,96 %), socialni demokrati (5,83 %), maksimalisti (5,02 %), komunisti (3,70 %). Razcepljena *Liberalna stranka* je prejela: 1,07 % skupina pod Giolittijem in 1,47 % skupina, ki jo je vodil Nitti. Demosocialci pa so prejeli 1,5 % glasov.⁵⁴

Veliki met je (pričakovano) uspel fašistom, saj so število poslancev zvišali s 35 poslancev, ki so bili izvoljeni maja 1921, na 374 poslancev. Kljub temu odličnemu uspehu pa se je potrebno zavedati, da je bilo 'čistih' fašističnih poslancev samo nekaj več kot 60 %. Še bolj zanimiv je podatek, da je fašistična stranka v severni Italiji dobila nekaj več kot polovico mandatov, v osrednji 76 odstotkov, na jugu Italije, kjer fašizem leto in pol pred volitvami praktično še ni obstajal, pa so fašisti osvojili kar 81,5 % glasov.⁵⁵ Za razliko od zmagovitih fašistov so druge stranke veliko izgubile. *Ljudska stranka* je izgubila 67 poslancev, maksimalisti pa so izgubili 18 mandatov. Svoje predstavnike sta izgubili tudi jugoslovanska in nemška narodna manjšina; vsaka po dva poslanca. Zanimivo pa je, da so na volitvah štiri mandate pridobili komunisti.⁵⁶

Toda zgoraj navedene številke povedo le malo o dejanskem stanju na volitvah. Veliko bolj povedna so poročila o poteku samih volitev, ki pa so bila pod budnim nadzorom in cenzuro fašistov. *Slovenec* je prenašal uradno poročilo o poteku volitev, ki naj bi potekala v popolnem miru in redu. K tej trditvi je dodan stavek: "Do pobojev ni prišlo *skoro* nikjer." Nekaj vrstic nižje pa sledi poročilo o dogodkih 6. aprila v Italiji, ko so fašisti ustrelili brata nekega liberalnega kandidata, v Milanu oplenili nekaj komunističnih zadrug, prihajalo pa je tudi do spopadov med fašisti in *Popolari*.⁵⁷

Podobno, kot smo ugotovili za volilno kampanjo, lahko tudi za sam potek volitev in volilne rezultate rečemo, da so slovenski časniki veliko več poudarka kot volitvam na splošno dajali volitvam na območju Julijske krajine, kar je razumljivo. Tako *Slovenec* kot *Jutro* sta o rezultatih volitev pisala s precejšnje grenkobo. To tudi ne preseneča, saj sta slovenska in hrvaška narodna manjšina v Julijski krajini na volitvah izgubili dva poslanska sedeža. Zato v člankih po volitvah ni moč prezreti številnih omemb fašističnega nasilja, ki se je med volilno kampanjo stopnjevalo, višek pa je doseglo na dan volitev. Takrat so namreč fašisti uporabili različne metode, tako slovenska časnika, da bi ovirali udeležbo Slovencev na volitvah. Pripadnikom jugoslovanske liste so preprečevali, da bi sodelovali v volilnih komisijah, nemalokrat pa so jim tudi grozili z nasiljem, če bi v njih vseeno poskušali sodelovati. Kot naslednjo kršitev izpostavljajo preprečevanje prihoda volivcev na volišča. Tega pritiska so bili najbolj deležni Istrani. Ob teh poročilih pa vendarle ne gre spregledati, da časnika priznavata, da je bilo neposrednega nasilja nad volivci manj, kot ga je bilo na parlamentarnih volitvah leta 1921.⁵⁸

Kot primer, kako je italijanska vladna stran kreirala volitve, lahko navedemo tudi poročilo o premiku volišča v Sočergi. Šlo je za manjše volišče v buzetski občini. Volišče v Sočergi so krajevne oblasti, ne da bi o tem obvestile volivce, premaknile v Buzet. O spremembi niso bili obveščeni niti zastopniki

slovanske liste, ki so pred voliščem nekaj ur čakali lokalno volilno komisijo, ki pa ni prišla. Sprememba volišča je za nekatere vasi v okolici Sočerge pomenila, da se je njihova pot na volišča podaljšala na tri do štiri ure hoda. Ob upoštevanju podatka, da je bilo istrsko podeželje večinoma slovansko, tak ukrep kaže na željo po zmanjšanju udeležbe jugoslovanske manjšine na volitvah.⁵⁹

Po končanih volitvah in omenjenih nepravilnostih je bil volilni izid v Julijski krajini sledeč: manjšinskih sedem mandatov so si razdelili jugoslovanska lista, ki je dobila dva mandata, dva mandata je dobila *Ljudska stranka*, prav tako dva mandata so osvojili komunisti; en mandat pa je pripadel republikancem in en unitarcem.⁶⁰ Ob teh izidih volitev pa je slovansko listo pričakalo še eno neprijetno presenečenje, ki je povzročilo razkol med slovanskimi politiki v zamejstvu. Po prvih izidih je namreč kazalo, da je namesto dotedanjega poslanca Vilfana izvoljen tretjepostavljeni kandidat na jugoslovanski listi – Ulikse Stanger. Ker je Stanger pripadal katoliški struji primorskih politikov, je predvsem *Jutro* ostro napadalo nasprotni katoliški tabor. Preberemo lahko različne naslove, kot na primer "Dr. Wilfan propadel vsled klerikalne nelojalnosti."⁶¹ Po pritožbah, ki jih je jugoslovanski tabor naslovil na volilno komisijo (ta je med drugimi izključila glasovnice, ki so imele narobe natisnjen znak jugoslovanske liste; spomnimo, glasovnice je tiskala država), pa je Josip Vilfan vseeno dobil mesto v parlamentu.⁶²

Končane volitve niso prinesle popolnega miru. Fašisti so še naprej kazali svojo moč z nasiljem in vandalizmom. Zaradi tega je bilo eno najhuje prizadetih območij v Italiji industrijsko področje Milana in okolice. Tam so fašisti osvojili okoli šestdeset tisoč glasov (kar je okoli štirideset tisoč manj kot opozicijske liste), kar je pomenilo, da od zadnjih lokalnih volitev praktično niso pridobili dodatne podpore. Zaradi slabega izida so se znesli nad tovarnjaki, ki so na železniško postajo peljali opozicijske dnevne časopise, in jih sežgali. Prav tako so se znesli nad socialističnimi

prostori in uničili več gostiln, kjer so se zbirali socialisti in *Popolari*. V teh spopadih je bilo ranjenih 15 oseb.⁶³

Volitve so v Italiji še naprej odmevale. V govoru v poslanski zbornici 24. maja 1924 je poslanec Giacomo Matteotti v imenu socialistične skupine (30. maja je postal tudi vodja socialistične skupine v poslanski zbornici) nasprotoval postopku potrditve fašističnih mandatov. Spregovoril je tudi o nepravilnostih, ki so se dogajale med volitvami. Govor so fašistični poslanci sprejeli z ogorčenjem. Giacomo Matteotti pa je 10. junija nenadoma izginil. Izkazalo se je, da je bil ugrabljen in kasneje tudi umorjen v okolici Rima. To je že nakazovalo vzorec, ki je sledil v prihodnjih mesecih. Fašizem je januarja 1925 prestopil v fazo odkrite diktature. Fašisti so odpravljali še zadnje ostanke demokratičnih institucij v Italiji. 24. marca 1929 so potekale nove volitve. Glasovnica pa je vsebovala le vprašanje: "Se strinjate z listo poslancev, ki jih je določil veliki fašistični državni svet?" Temu vprašanju je pritrdilo več kot osem in pol milijonov volivcev, ne je obkrožilo 135.773 volivcev in fašizem v državi je bil uzakonjen.⁶⁴

SKLEP

Volitve v Italiji 6. aprila 1924 predstavljajo zadnje vsaj navzven demokratične volitve v Italiji pred koncem druge svetovne vojne. Politična situacija v Italiji je bila vse prej kot enostavna. Država je v prvi svetovni vojni sicer sodelovala na strani zmagovitih antantnih sil, vendar mirovna konferenca v Parizu ni zadovoljila italijanskih ozemeljskih apetitov. Poleg tega je vojna prinesla oslabitev Liberalne stranke, ki je predstavljala vodilno politično silo v Italiji v času od združitve Italije do začetka prve svetovne vojne. Ta zmes in nakopičene težave v državi, skupaj z zunanjimi vplivi boljševistične revolucije v Rusiji, so Italiji v letih po prvi svetovni vojni prinesli več novih strank in hkratno okrepitev strank skrajnih levih oziroma desnih usmeritev. V takih razmerah pa se je vedno bolj

krepila vloga fašističnega gibanja v državi, ki si je predvsem z nasiljem utiralo pot na oblast.

Te razmere so dosegle vrhunec oktobra 1922, ko je kralj Viktor Emanuel III. pristal na to, da mandat za sestavo nove vlade podeli Benitu Mussoliniju, vodji Fašistične nacionalne stranke. Za tem se je začela doba izgrajevanja fašistične diktature. Korak k temu je bila sprememba volilne zakonodaje, tako imenovana reforma Acerbo, ki je predvidevala, da stranka, ki osvoji 25 % glasov volivcev, avtomatično dobi dve tretjini sedežev v poslanski zbornici. Ta reforma, ki so jo podprle tudi tradicionalne stranke, ki so pričakovale, da bodo lahko fašizem brzdale, je pomenila osnovo za fašistično premoč v poslanski zbornici.

Ko si je Mussolini zagotovil večino na volitvah, je pohitel z razpisom novih volitev. Poslanska zbornica je bila razpuščena v januarju 1924 in na podlagi ustave je bilo štiri mesece časa, da je bila sklicana nova poslanska zbornica. Nove volitve so bile razpisane za 6. april, volilna kampanja se je pričela v začetku meseca februarja, ob koncu meseca pa so bile znane že vse kandidatne liste. Fašistična lista je bila sestavljena tako iz fašističnih kandidatov kot tudi iz približno tretjine kandidatov drugih strank, ki so jih fašisti pritegnili k sodelovanju. Med ostalimi listami so bili tudi Slovani, živeči v Italiji. Ti so pripravili skupno listo, ki se je morala zaradi določil volilne zakonodaje povezati z listo tirolskih Nemcev.

Volilno kampanjo in same volitve je spremljalo fašistično nasilje. Tega je bilo manj, kot ga je bilo na prejšnjih volitvah. To je bilo v nasprotju z Mussolinijevimi zavezami, da bo volilna tekma poštena in da se bo fašistična stran nasilja vzdržala. Tudi zaradi pritiskov in nasilja (ampak ne zgolj zaradi tega) je PNF na volitvah dosegla zmago. Dobila je večino v poslanski zbornici. Proti temu se je postavil poslanec Matteotti, ki je svoj boj plačal z življenjem. Fašizem je prevzemal vodilno vlogo v državi, Italija pa je bila na poti v totalitarno diktaturo.

1. Smilja Amon, "Jutro", v: *Enciklopedija Slovenije*, 4. zv. (Ljubljana, 1990), str. 361.
2. Janko Prunk, "Slovenec", v: *Enciklopedija Slovenije*, 11. zv. (Ljubljana, 1997), str. 295.
3. <https://www.britannica.com/event/Statuto-Albertino> (pridobljeno: 17. 4. 2017).
4. S. M. Lindsay, Leo S. Rowe, "Constitution of the Kingdom of Italy", v: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 9, št. 5 (1894): 27, 31, 34.
5. Milica Kacin-Wohinz, "Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921-1924", v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 5, št. 1-2 (1965): 3-160, 7-8.
6. Martin Clark, *Modern Italy 1871-1982*, (New York, 1984), 211.
7. Clark, *Modern Italy*, str. 212-213; Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, str. 95.
8. Richard Bosworth, *Mussolini*, (Ljubljana, 2016), 175; Philip Morgan, *Italian Fascism, 1915-1945*, (Hampshire, 2004), 59, 62, 76, 80.
9. Veliki fašistični svet se je oblikoval neposredno po fašističnem prevzemu oblasti oktobra 1922. Bil je sestavljen iz pripadnikov fašistične stranke, ki so zasedali visoke položaje v raznih podjetjih, državni upravi in v sindikatih. Prvič se je veliki fašistični svet sestal decembra 1922. Za tem so sledili pogosti sestanki, ki so bili sklicani na pobudo Mussolinija. Ta je imel velika pooblastila, saj je prisostvoval sestankom, imenoval člane sveta, prav tako je podajal programske smernice. V začetku je fašistični svet služil za oblikovanje politike PNF, od oktobra 1923 pa se je razglasil za vodstvo stranke. Na ta način je Mussolini pridobil kontrolo za centraliziran nadzor fašističnega gibanja. Morgan, *Italian Fascism*, 80.
10. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 94.
11. "Italijanski parlament odobril načela volilne reforme", v: *Jutro*, 16. julij 1923 (narobe datirano), št. 165, 1; "Mussolini-jeva volivna reforma sprejeta", v: *Slovenec*, 17. julij 1923, št. 158, 1.
12. "Mussolinijeva zmaga", v: *Jutro*, 18. julij 1923, št. 166, 2.
13. Morgan, *Italian Fascism*, 82.
14. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 94, 96.
15. Isti, 96.
16. "Po svetu: Italijanske parlamentarne volitve spomladi", v: *Jutro*, 6. januar 1924, št. 6, 2; "Iz zunanje politike: Volitve v Italiji", v: *Slovenec*, 3. januar 1924, št. 3, 2.
17. "Pred razpustom italijanske zbornice", v: *Jutro*, 8. januar 1924, št. 7, 1.
18. "Iz zunanje politike: Pred volitvami v Italiji", v: *Slovenec*, 2. januar 1924, št. 2, 2.
19. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve v Italiji*, 96.
20. "Pred razpustom italijanske zbornice", v: *Jutro*, 8. januar 1924, št. 7, 1.
21. Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karađordjevićeve in Titove Jugoslavije*, (Koper, 1995), 27-28, 51-52.
22. Prim: "Uvodnik", v: *Jutro*, 13. januar 1924, št. 12, 1.
23. "Italijanski parlament razpuščen", v: *Slovenec*, 25. januar 1924, št. 21, 2.
24. "Priprave za volitve v Italiji", v: *Jutro*, 27. januar 1924, št. 24, 2.
25. Isti.
26. "Iz zunanje politike: Italijanska ljudska stranka ob državnoborskih volitvah", v: *Slovenec*, 27. januar 1924, št. 23, 2.
27. "Iz dežele fašistovske diktature", v: *Slovenec*, 18. januar 1924, št. 15, 2-3.
28. De Nicola se je najprej res distanciral od kandidature na volitvah, vendar je na koncu vendarle podlegel pritisku fašistov in pristal na kandidato na fašistični listi. To je bilo za fašiste zelo pomembno, saj je de Nicola prihajal iz Neaplja, torej iz juga Italije, kjer so imeli fašisti slabo podporo. Navdušenje fašistov pa je nato kmalu potihnilo, saj si je de Nicola tri dni pred volitvami premislil in od kandidature odstopil. "Volivno gibanje v Italiji", v: *Slovenec*, 6. april 1924, št. 80, 2.
29. "Iz zunanje politike: Volivna kampanja v Italiji", v: *Slovenec*, 9. februar 1924, št. 33, 3.
30. "Po svetu: Bodoči italijanski parlament", *Jutro*, 26. februar 1924, št. 49, 2.
31. "Volivna borba v Italiji", v: *Slovenec*, 6. marec 1924, št. 55, 1.
32. Bosworth, *Mussolini*, 195.
33. "Krvav začetek volilnega boja v Italiji", v: *Jutro*, 2. marec 1924, št. 54, 1; "Po svetu: Prvi krvavi pričetek volilnega boja v Italiji", v: *Jutro*, 7. marec 1924, št. 58, 2; "Krvav spopad med fašisti in socialisti v Italiji", v: *Slovenec*, 22. marec 1924, št. 68, 2.
34. "Volivna borba v Italiji", v: *Slovenec*, 15. marec 1924, št. 63, 2.
35. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 96, 99.
36. Lavo Čermelj, *Slovinci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*, (Ljubljana, 1965), 32-33.
37. *Slovenec* prinaša podatke o številu volivcev v posameznih pokrajinah volilnega okrožja Julijska krajina. Na podlagi ljudskega štetja leta 1921 je bilo v furlanski provinci 288.425 volivcev, v tržaški provinci 78.954 volivcev, v istrski pokrajini 97.512 volivcev, v zadarski provinci pa 8.633 volivcev. Skupaj je volilno okrožje Julijska krajina imelo 468.524 volivcev. "Primorske novice: Volivno okrožje Julijske Krajine", v: *Slovenec*, 14. februar 1924, št. 37, 5.
38. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 98.
39. "Primorske novice: Tekmeci v volivnem boju v Julijski krajini", v: *Slovenec*, 29. februar 1924, št. 50, 3; "Fašistovske kandidature v Primorju", *Jutro*, 15. februar 1924, št. 40, 1; Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 99-102.
40. "Primorske novice: Volivne priprave v Primorju", v: *Slovenec*, 9. februar 1924, št. 33, 4.
41. Josip Vilfan (1878-1955) se je rodil v Trstu. Študiral je na Dunaju in študij zaključil leta 1901. Zatem se je vrnil v Trst, kjer je bil sprva praktikant na sodišču, zatem je delal kot odvetniški pomočnik. Zgodaj je postal politično aktiven, saj je že leta 1906 izvoljen za tajnika političnega društva Edinost v Trstu. Leta 1910 je postal predsednik tega društva in to funkcijo opravljal vse do razpustitve društva leta 1928. Vilfan si je po koncu prve svetovne vojne prizadeval za vključitev Primorske h Kraljevini SHS. Leta 1921 je postal poslanec v rimski poslanski zbornici in to funkcijo opravljal do leta 1928, ko se je preselil na Dunaj, kjer je vodil Kongres evropskih narodnosti. Leta 1939 se je preselil v Beograd, kjer je tudi umrl. Egon Pelikan, "Prerez življenja dr. Josipa Vulfana", v: Josip Vilfan. *Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu*, ur. Gorazd Bajc, (Koper, 2005), 11-14.
42. Milica Kacin-Wohinz, *Jože Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*, (Ljubljana, 2000), 48, 50.

43. Engelbert Besednjak (1894-1968) je bil politik, časnikar in publicist. Rodil se je v Gorici. Študiral je pravo in leta 1920 na Dunaju doktoriral. Od leta 1919 je deloval pri uredništvu Slovenca v Ljubljani, leto kasneje pa je postal glavni urednik *Edinosti* v Trstu. Zatem je prevzel glavno uredništvo *Goriškega Slovenca* (1922-1924). Po razkolu je bil izvoljen za podpredsednika Edinosti na Goriškem, kasneje pa je postal predsednik društva. Na volitvah 6. aprila 1924 je bil izvoljen za poslanca v rimski parlament. Leta 1930 je Besednjak odšel na Dunaj in bil sprejet v vodstvo Kongresa evropskih narodnih manjšin. Na Dunaju je zbiral poročila o položaju Slovencev in Hrvatov v Italiji. Z Dunaja se je preselil v Beograd in tam kot neuradni svetovalec in posrednik za manjšinske zadeve zastopal slovensko manjšino v Italiji. Leta 1950 se je vrnil v Trst. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi139964/> (pridobljeno: 28. 4. 2017).
44. Uliks Stanger (1882-1973) je pripadal bogati in vplivni istrski družini. Po študiju prava na Dunaju je odprl odvetniško pisarno v Istri. Politično je postal aktiven po prvi svetovni vojni, ko je predstavljal liberalno strujo v Političnem društvu Edinost za Istro. Leta 1921 je bil izvoljen v poslansko zbornico v Rimu. Ko leta 1924 ni bil vnovič izvoljen, se je preselil v Kraljevino SHS, kjer je v Splitu odprl odvetniško pisarno. Po vojni je delal kot direktor Jadranskega inštituta na Reki. <http://www.istrapedia.hr/hrv/932/stanger-uliks/istra-a-z/> (pridobljeno: 29. 4. 2017).
45. Stojan Brajša (1888-1989) je bil pravnik in publicist. Pravo je študiral v Zagrebu, na Dunaju in v Gradcu. V Zagrebu je doktoriral leta 1914. Delal je kot sodnik in odvetnik. Leta 1931 se je preselil v Jugoslavijo. Po drugi svetovni vojni se je vrnil v Gorico, kjer se je zaposlil na nižji gimnaziji. Kasneje je delal kot prevajalec. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1002920/> (pridobljeno: 28. 4. 2017).
46. Anton Podgornik (1881-1964) je bil kmetijski strokovnjak. Obiskoval je visoko poljedelsko šolo na Dunaju, kjer je postal inženir agronomije. Delal je kot profesor na goriških šolah. Po italijanski okupaciji je bil nekaj časa interniran, leta 1923 pa upokojen. Med leti 1924 in 1927 je delal kot strokovni učitelj pri Zadrudni zvezi v Trstu. Leta 1929 se je preselil v Ljubljano. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi437524/> (pridobljeno: 28. 4. 2017).
47. Josip Bitežnik (1891-1960) je bil pravnik, časnikar in politik. Po maturi je študiral pravo v Gradcu in na Dunaju. Leta 1914 je bil vpoklican v vojsko. Boril se je na gališki fronti, kjer je bil avgusta 1916 ujet. V ruskem ujetništvu je bil do leta 1919. Zatem se je vrnil v Zagreb, kjer je doktoriral. Potem se je vrnil v Gorico, kjer je bil politično aktiven. Sodeloval je pri Edinosti v Trstu, kasneje pa pri Edinosti v Gorici. V *Goriški Straži* je objavljал številne članke, zato so ga fašisti pretepli. Leta 1924 je kandidiral na državnozborskih volitvah. Kot govornik "gromovnik" je na shodih navduševal množice. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi142669/> (pridobljeno: 28. 4. 2017).
48. "Enotna jugoslovenska lista v Primorju", v: *Jutro*, 26. februar 1924, št. 49, 1.
49. "Sporazum glede volitev na Primorskem", v: *Jutro*, 29. februar 1924, št. 52, 2; "Primorske novice: Volivni sporazum", v: *Slovenec*, 1. marec 1924, št. 51, 4.
50. Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volite*, 105.
51. "Primorske novice: Volivna borba se poostruje", v: *Slovenec*, 3. april 1924, št. 77, 3; o volilni kampanji na primer: "Primorske novice: Julijska krajina v volivnem boju", v: *Slovenec*, 27. marec 1924, št. 71, 4; "Primorske novice: Veličastni slovenski volivni shodi", v: *Slovenec*, 4. april 1924, št. 78, 3.
52. "Primorske novice: Zanimivosti iz volivnega boja v Istri", v: *Slovenec*, 30. marec 1924, št. 74, 4-5.
53. "Jugoslovenci v italijanskih volitvah", v: *Jutro*, 18. marec 1924, št. 67, 5; Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 96.
54. "Uradno poročilo", *Slovenec*, 10. april 1924, št. 83, 1.
55. Bosworth, Mussolini, 195; Clark, *Modern Italy*, 224.
56. "Razmerje strank v parlamentu", v: *Slovenec*, 10. april 1924, št. 83, 1.
57. "Izidi volitev v Italiji", v: *Slovenec*, 8. april 1924, št. 81, 1.
58. "Volitve v Italiji", v: *Jutro*, 8. april 1924, št. 85, 1; "Volitve v Italiji", v: *Jutro*, 9. april 1924, št. 86, 2; "Prisleparjena in izsiljena zmaga fašizma", v: *Slovenec*, 9. april 1923, št. 82, str. 1.
59. "Prve vesti o italijanskih volivnih mahinacijah", v: *Slovenec*, 8. april 1923, št. 81, 1.
60. "Poslanci ostale manjšine v Julijski krajini", v: *Slovenec*, 10. april 1923, št. 83, 1.
61. "Volitve v Italiji", v: *Jutro*, 9. april 1924, št. 86, 2.
62. "Končni volilni rezultat v Primorju", v: *Jutro*, 13. april 1924, št. 90, 1.
63. "Ogrske volitve", v: *Slovenec*, 13. april 1924, št. 86, 2-3; "Novi požigi in poboji v Italiji", v: *Jutro*, 10. april 1924, št. 87, 1.
64. Clark, *Modern Italy*, 224; Kacin-Wohinz, *Parlamentarne volitve*, 141-142.